

Begrip van rouw

Prentenboeken voor kinderen

Hoe je kinderen kunt leren de dood te begrijpen werd in het vorige nummer van Pallium behandeld. In dit artikel, het vervolg daarop, wordt antwoord gegeven op de vraag hoe je prentenboeken kunt gebruiken om met kinderen over rouw te praten.

Door L. Faro

‘En wat heb je aan een boek,’ dacht Alice, ‘zonder plaatjes en zonder gesprekken?’¹

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat jeugdboeken van belang kunnen zijn om het thema dood en rouwverwerking met kinderen te bespreken.² Bij prentenboeken wordt het verhaal verteld via de tekst maar ook via de illustraties.³

Begrip van rouw bij kinderen

Klinisch psycholoog en orthopedagoog Mariken Spuij stelt dat de dood niet uit de kinderwereld weg gehouden moet worden.⁴ Kinderen krijgen waarschijnlijk allemaal te maken de dood: ze zien beelden op de televisie of via social media. De dood komt heel dichtbij wanneer een huisdier, een familielid of een vriendje komt te overlijden. Als dat gebeurt, is dat een indrukwekkende gebeurtenis. Begrip van de dood, zoals in het vorige deel⁵ is besproken, is dan belangrijk maar ook kennis over de emotionele gevolgen die de dood ook voor hen kan hebben. Volgens Spuij is het van belang dat kinderen leren met de dood om te gaan. Het zou een onderdeel van de opvoeding moeten zijn.⁴ Als educatiemateriaal noemt Spuij boekjes met informatie voor kinderen over wat cremeren en begraven is.⁴ Als het specifiek over rouw gaat, kan jeugdliteratuur, waaronder uiteraard ook prentenboeken, bijdragen aan het begrip bij kinderen voor het proces van rouwverwerking en aan het bespreekbaar maken van het onderwerp.⁶ Uit onderzoek blijkt dat rouwverhalen, ofwel beschrijvingen van rouw en het rouwproces bij kinderen zoals die in bekende films of boeken als *Bambi* of de *Lion King* worden weergegeven, kinderen kunnen helpen als ze zelf met de dood en rouw te maken krijgen.⁷ Wat wordt in de wetenschappelijke literatuur verstaan onder rouw en het proces van rouwverwer-

king? De Amerikaanse rouwdeskundige William Worden definieert rouw na verlies in termen van een proces. In de visie van Worden betreft het een proces van aanpassing aan een leven waarin het verlies realiteit is geworden.⁸ Ook kinderen maken dit proces door. Worden definieerde het zogenaamde ‘rouwtakenmodel’, terwijl de Belgische rouwdeskundige Manu Keirse de behoeften die kinderen hebben bij rouw beschrijft. Beide modellen zijn gebaseerd op drie elementen: de dood begrijpen en accepteren, de emoties van het verlies doorleven en vervolgens trachten de draad van het leven weer op te pakken zonder de fysieke aanwezigheid van de overledene. Daarbij is het essentieel dat kinderen beseffen dat de relatie met de overledene niet voorbij is, maar een andere vorm heeft gekregen. Het behouden van een innerlijke verbinding met de overledene is onderdeel van de rouwverwerking.⁹ Manu Keirse benoemt nog specifiek de behoefte van een kind aan een steungevende volwassene.¹⁰ Aan de hand van de volgende prentenboeken en de daarin beschreven rouwverhalen laat ik zien hoe ze kunnen bijdragen aan begrip over rouw bij kinderen. Ik leg de focus op de hierboven omschreven elementen zoals de emoties van het verlies doorleven, de draad van het leven weer proberen op te pakken zonder de fysieke aanwezigheid van de overledene maar met behoud van een innerlijke verbinding. Begrip en acceptatie van de dood, het eerste element in het proces van rouwverwerking, werden in het eerste artikel over dood en rouw in prentenboeken al besproken.⁵

Emoties van verlies doorleven

Dat het moeilijk is om met elkaar te praten over de emoties behorend bij de dood, lezen we in *Derk Das blijft altijd bij ons*:

Maar Derk was bang dat zijn vrienden verdrietig zouden zijn als hij weg was. Daarom zei hij tegen hen: ‘Jongens, ik ga nu gauw de lange, lange tunnel door. Daar moeten jullie niet om huilen.’

De term dood wordt omzeild, geformuleerd als ‘weg zijn’. Het is van belang met kinderen in duidelijke bewoordingen te bespreken dat ‘weg’ betekent: afscheid nemen van de fysieke aanwezigheid en dat daarbij emoties zoals verdriet normaal zijn: *Wat*

waren ze treurig, want hij was hun allerbeste vriend! Ze hielden zoveel van hem... [...] De emoties worden vervolgens beschouwd vanuit het perspectief van kou, donkerte en eenzaamheid in de sombere wintermaanden met Victor Vos als steungevende volwassene.¹⁰

Die nacht lag Michieltje Mol in zijn hol en huilde. De tranen dropen langs zijn fluwelen snoetje. Alleen Victor Vos kwam soms langs om over Derk te praten aan wie ze allemaal steeds dachten.

In *Kikker en het vogeltje* zien we pas emoties rond de begrafenis: een traan bij Varkentje en ook Kikker zelf kijkt heel bedroefd. De dierenvrienden zijn immers nog op zoek naar de betekenis van de dood en beseffen eigenlijk pas rond het graf wat de consequenties van de dood zijn. Het begraven van het vogeltje vindt met alle respect plaats:

Ten slotte legden ze er een grote steen bovenop. Het was doodstil. Er was zelfs geen vogel te horen.

En pas op dat moment lijkt de betekenis van de dood echt door te dringen bij de dierenvrienden. In *Lieve oma Pluis* lezen en zien we al direct op de eerste pagina dat de dood en verdriet omdat een geliefde is overleden met elkaar verbonden zijn:

*Nijntje was toch zo verdrietig
Nijntje had een dikke traan
Weet je waarom Nijntje huilde?
Oma Pluis was doodgegaan*

Nijntje kijkt ons daarbij aan met een grote traan op haar linkerwang. We lezen en zien dat volwassenen op deze momenten ook heel verdrietig kunnen zijn:

*Opa was ook zo verdrietig
Opa Pluis had ook een traan
Nijntje had hem nooit zien huilen
Dat had opa nooit gedaan*

Voor konijnenkinderen zoals Nijntje, maar ook voor mensenkinderen kan het bijzonder zijn

wanneer ze beseffen dat volwassenen huilen als iemand is overleden en er afscheid genomen moet worden. Dit aspect komt nadrukkelijk aan de orde bij het afscheid van oma Pluis:

*Iedereen kwam afscheid nemen
Vader, moeder, tante Trijn
Allemaal met dikke tranen
Net als opa, net als Nijn*

In *Muis Mies en het hospice* ligt het accent veel minder op emoties en meer op de uitleg van de functie van een hospice. Bij de muizenkinderen lijkt het of de ernst van de situatie steeds fragmentarisch, vluchtig, aan hen duidelijk wordt. We lezen en zien een combinatie van verdriet, direct gevolgd door vertier en spel. Zoals in het fragment waarin de muizenneefjes wordt verteld dat hun oom ongeneeslijk ziek is en voor zijn laatste dagen naar een hospice zal verhuizen:

*Jop en Joep waren verdrietig,
'We gaan rustig spelen, oom.'*

*En we komen u bezoeken
Bij die mooie appelboom.'*

Ook als de muisjes op bezoek zijn in het hospice waar oom steeds zieker wordt, ligt de nadruk op spel, niet op verdriet:

Op bezoek in het hospice waar oom steeds zieker wordt:

*Jop en Joep gingen dan spelen
In de fijne speelgoedhoek.
Waar veel houten blokken lagen,
poppen en een prentenboek.*

We zien daarbij geen emoties in de illustraties, alleen vrolijk spelende muizenkinderen. De indruk wordt gewekt dat de emoties van de naderende dood van hun oom aan hen voorbijgaan en dat het proces van rouwverwerking snel verloopt.

Draad weer oppakken

Dat het verwerken van deze emoties, en dus het proces van rouwverwerking, wél tijd neemt, lezen

we in *Derk Das blijft altijd bij ons*. Rouwverwerking wordt gekoppeld aan de seizoenen. Verdriet in de koude wintermaanden terwijl de lente wordt geschetst als een nieuw begin waarin de dieren Derk Das wel moeten missen. Tegelijkertijd troosten ze zich met de mooie herinneringen:

Toen alle sneeuw weggesmolten was, was ook hun verdriet weg. Als ze samen praatten over Derk moesten ze lachen om die leuke herinneringen.

Ze beseffen dat praten met elkaar daarbij helpt:

Maar als je veel verdriet hebt, helpt het om te praten. Dus praatten ze en praatten ze samen.

In *Kikker en het vogeltje* zien we een andere presentatie van rouwverwerking. Het proces van rouwverwerking lijkt te zijn beëindigd direct na het begraven van het vogeltje. Het verdriet lijkt daarmee verdwenen te zijn:

*Diep onder de indruk gingen ze terug.
Plotseling rende Kikker ervandoor.
'Laten we tikkertje spelen', riep hij.
'Varkentje, jij bent hem!'
'Is het leven niet prachtig!' riep Kikker uit.
Moe en tevreden gingen ze naar huis.*

De dood en rouwverwerking wordt in *Kikker en het vogeltje* geplaatst binnen de cyclus van het leven:

*In de boom bij de heuvel zat een vogel.
Hij zong een prachtig lied – zoals altijd.*

Het wordt niet duidelijk hoe het proces van rouwverwerking verder zal verlopen en of er nog op de een of andere wijze een herinnering aan het vogeltje in stand wordt gehouden. Ook in *Muis Mies en het hospice* wordt het verloop van het proces van rouwverwerking in het midden gelaten. Als oompje is overleden wordt er een erehaag gevormd en we zien alleen in de laatste illustratie verdrietige muizen. De draad van het leven, te weten het spel voor de kleine muizen, blijkt direct weer opgepakt:

De kleintjes veegden langs hun ogen, keken elkaar aan.

In Pallium 2022-3 staat op pagina 12 een korte beschrijving van de prentenboeken waarnaar in dit artikel en het vorige artikel van L. Faro wordt verwezen. Abusievelijk ontbrak daarin een korte omschrijving van dit boek:

Derk Das blijft altijd bij ons, door Susan Varley

Derk Das, de nestor en leermeester van alle dierenvrienden is oud en versleten. Hij voelt dat zijn dood nadert. Bang voor hun verdriet vertelt hij hen niets. Hij gaat eenzaam dood en beschrijft in zijn afscheidsbrief de lange tunnel die hij is ingegaan. In de donkere dagen van de winter rouwen de dieren om het verlies van Derk. In de lente koesteren ze de fijne herinneringen en vieren ze het leven. Een verhaal over verlies en rouwverwerking aangevuld met ingetogen, illustraties in warme tinten.

'We zullen oompje nooit vergeten. Zullen we nu spelen gaan.'

We lezen ook niet over de wijze van continueren van de verbinding met oom, anders dan dat hij nooit vergeten zal worden. Zowel in *Derk Das blijft altijd bij ons* als in *Lieve oma Pluis* komt juist dat aspect, van het levend houden van de herinnering aan de overledene, heel nadrukkelijk aan de orde. Door het ophalen van alles wat de dieren van Derk hebben geleerd, van het bakken van speculaasjes in de vorm van konijntjes, tot leren schaatsen en het strikken van een stropdas, wordt de lezer ook de titel duidelijk: Derk Das zal, ondanks zijn dood, altijd bij de dierenvrienden blijven. Op de heuvel waar hij hem voor het laatst zag, zoekt Michieltje Mol Derk contact met hem:

*'Dank je wel, Derk!' riep hij in de wind, 'dank je wel!'
Zou Derk het horen?
Ja... hij voelde het... Derk had het gehoord.*

Ook Nijntje blijft in contact met oma Pluis door trouw haar graf te verzorgen:

*en dan zei zij: 'Lieve oma...'
als zij op dat plekje stond
en dan was het net, vond Nijntje
net of oma haar verstond.*

Opvallend is dat alle prentenboeken een hoopvol einde hebben. De dieren zijn in staat de draad van het leven weer op te pakken en vinden troost in de herinneringen aan de overledenen.

Tips

Aan de hand van de tekst en de illustraties van de besproken prentenboeken kunnen kinderen hun begrip van rouw en rouwverwerking samen met de voorlezende volwassene verder ontwikkelen. De volgende tips kunnen in dat proces bruikbaar zijn.

Tip 1

Aan de hand van de belevenissen van de dieren in de beschreven rouwverhalen kan met kinderen gesproken worden over de emoties die horen bij de dood. *Lieve oma Pluis* laat zien dat volwassenen en kinderen hun verdriet kunnen delen. Laat kinderen vooral zelf vertellen. Gebruik daarbij de tekst en ook de illustraties als leidraad en neem de rol aan van steungevende volwassene.

Tip 2

Benoem en bespreek samen met het kind nadrukkelijk dat rouwverwerking betekent dat ze het onomkeerbare van de dood moeten accepteren, dat daarbij emoties horen zoals verdriet, boosheid, maar ook blij zijn over dierbare momenten. Van belang is dat kinderen zich gaan realiseren dat dit alles een proces is en tijd zal nemen, zoals goed beschreven wordt in *Derk Das blijft altijd bij ons*.

Tip 3

Belangrijk is om met kinderen te bespreken dat er naar alle waarschijnlijkheid een moment zal komen waarop het verlies minder pijn zal doen en niet meer alles zal beheersen. Ook is belangrijk dat ze begrijpen dat het goed is op een bepaalde manier een band met de overledene in stand te houden, bijvoorbeeld door het graf te verzorgen, zoals Nijntje doet in *Lieve oma Pluis* en met en over de overledene te praten zoals de dierenvrienden in *Derk das blijft altijd bij ons* doen.

Geciteerde werken

- Kikker en het vogeltje, door Max Velthuijs. Amsterdam: Leopold; 1991.
- Muis Mies en het hospice, door Lianne Biemond en Corrie van der Spek. Kampen: Paolo; 2021.
- Lieve oma Pluis, door Dick Bruna. Amsterdam: Mercis Publishing BV; 1996.
- Derk Das blijft altijd bij ons, door Susan Varley. Rotterdam: Lemniscaat; 1984. ●

Literatuur

1. Carroll L De avonturen van Alice in wonderland & Alice in Spiegelland. Haarlem: Gottmer; 2014.
2. Arruda-Colli M, Weaver M, Wiener L. Communication about dying, death, and bereavement: a systematic review of children's literature. *J Palliat Med.* 2017;20(5), 548-59.
3. Salisbury M, Styles M. Children's picturebooks. The art of visual storytelling. Londen: Laurence King Publishing; 2020.
4. Spuij M. Rouw bij kinderen en jongeren. Over het begeleiden van verliesverwerking. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds; 2017.
5. Faro L. Prentenboeken; Met kinderen praten over de dood. *Pallium* 2022;(24)3:10-13.
6. Cook AS, Oltjenbruns KA. Dying and grieving: Lifespan and family perspectives. Forth Worth, TX: Harcourt & Brace; 1998.
7. Sedney MA. Children's grief narratives in popular films. *OMEGA - J of Death and Dying.* 1999;39(4):315-24.
8. Worden J. Children and Grief. When a parent dies. New York: The Guilford Press; 1996.
9. Klass D, Steffen EM. Continuing bonds in bereavement: new directions for research and practice. New York: Routledge; 2018.
10. Keirse M. Kinderen helpen bij verlies. Tiel: Lannoo; 2002.

Laurie Faro is onderzoeker en docent aan de Radboud Universiteit, met o.m. als specialisatie communicatie met kinderen over dood, verlies en rouw aan de hand van jeugdromans, gedichten en prentenboeken.